

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET IGAZG. VÁLASZTMÁNYA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITKÁRA, A M. TUD. AKAD. L. T.

Megjelen havonként. **Márczius I.** Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: A leydeni egyetem 300 éves örömnépe. — Draper J. W. legújabb műve: a vallás és tudomány birkozása. — Ernst Heinrich Haeckel és legújabb munkája. Parádi Kálmántól. — Bányász-földtani észleletek Erdély keleti részében. Herbach Ferencztől. — Szerkesztői posta.

A leydeni egyetem 300 éves örömnépe. Nem csak felette érdekes, hanem a szó teljes értelmében nagyszerű, magaslatos és lélekemelő ünnepély volt az, a mely a múlt Februarius hó 7-kén kezdve 5 napig élénkítette Leyden városát, a 17-ik és 18-ik száz leghíresebb európai, ma is nem csak Hollandia, illetőleg Németalföld legelső, hanem egyáltalában a világ egyik legtekintélyesebb egyeteme székhelyét. E lapok szerkesztője mint a kolozsvári m. k. egyetem és az erdélyi muzeum-egylet képviselője, különösen ez utóbbi egylet bőkezűségétől támogatva, szerencsés lehetett a nevezetes ünnepélyen megjelenhetni, és olvasóink tán nem fogják únni, ha lehető röviden elbeszéli, hogy folyt le az az ünnepély, és mily bényomásokat tett reá.

E lapok tere nem engedi, hogy itt bár csak vázlatosan is bele bocsátkozzunk a leydeni egyetem történelme előadásába. De egy mozzanatot ki kell emelnünk e történelemből. Ez az egyetem alapítása.

A leydeni egyetemet 1575-ben Oraniai I. Vilmos alapította. A ki csak némileg ismeri Németalföld történelmét, emlékezni fog, mily idők jártak akkor e tartományokra nézve. 1574 Márczius 24-én szabadult fel Leyden városa egy öt hónapig tartott dühös ostrom alól, ugyanez idő tájban távozott az országból II. Fülöp spanyol király vérengző helytartója Alba herczeg; utódja Requesens kevésbé vérengző volt ugyan, de a háborut nem kevesebb erőlyvel folytatta, és egyik alvezére Francisco Valdez újból ostrom alá vette az alig felszabadult várost, a melynek felszabadítása csak úgy sikerült ismét, hogy Vilmos megbontatta az északhollandi gátakat, és hajóhaddal jelent meg a város előtt. 1575 elején a németalföldi tartományok anynyira ki voltak merülve, hogy önkényt kívántak Erzsébet angol királynénak hódolni. Ily nyomasztó körülmények közt, az önfentartásért való elkeseredett és kevés reménnyel kecsegtető harez folya-

mában, a magasztos gondolkodásu Vilmos tudományegyetem alapítására talált időt és módot. Jellemző e tekintetben, hogy Vilmos abban a levélben, a melyet e tárgyban 1574 December 28-kán intézett Németalföld egybegyült rendeihez, úgy jellemzi a felállítandó egyetemet, hogy „az legyen szilárd oszlopa és támasza a szabadságnak és az ország jó és ezélszerű kormányzásának“, hogy éppen azért „különösen és mindenek előtt szükséges, hogy a belföldön egy jó, minden igényt kielégítő és széles alpra fektetett iskolát vagy egyetemet állítsanak fel“, hozzá tevén továbbá „hogy az illetén iskola és egyetem ne legyen más, mint egy szilárd erődje és védje a genti országoknak*).

A rendek oly jól értették meg az ajánlat jelentőségét, hogy már 1875 Januárius 2-kán Delftben elhatározták az egyetem felállítását, és ugyanazon év Februárius 8-kán ünnepélyesen meg is nyitották; még pedig II. Fülöp spanyol király nevében, a kit még akkor névleg uralkodójoknak ismertek el.

Bizonyára nem igen kinálkozik kecsagetőbb alkalom elmélkedni az egyetemek alapításáról és hivatásuk, küldetésük helyes felfogásáról mint most nekem, mint a kolozsvári egyetem tanárának. De nem engedek ezúttal a csábításnak. Anynyi azonban bizonyos, hogy a ki az elmondottat helyesen méltányolja, csakhamar meg fogja érteni, hogy a leydeni egyetem alapításának háromszáz éves öröm-ünnepe Németalföldön nemzeti ünnepévé vált; mert a hozzá kötött történelmi emlékek felidézése csaknem azonossá tette ez ünnepélyt az ország önállósága kivívásának emlékünnepével; legalább szívében ugy ünnepelte minden hollandi, mert mindenik nem csak érezte, hanem ki is mondotta abbeli meggyőződését, hogy, a mint Peerlkamp 1839-ben rectori beszédjében kifejezte: „Guilielmus, condita Academia Leidensi, theatrum libertati veritatieque instruxit magnificentissimum, eoque Hispaniae longe graviorem cladem intulit, quam si validos exercitus interneccione cecidisset.“

Az eleintén kétségen kívül nagyon szerény alkotás — a leydeni egyetemnek fennállása harmadik évében mind a négy karban öszszesen hatvanöt hallgatója volt — csak hamar felküzdötte magát nem csak egyik legdiszesebb, hanem tán nem mondunk sokat, ha azt mondjuk a legdiszesebb helyre az európai egyetemek közt, mindennünnen sereglettek tanulók és hallgatók a leydeni egyetemhez, és nyújthat némi fogalmat az egyetem működéséről, ha meggondoljuk, hogy az Elsevir, Haack, Luchtman, Jansson stb. féle nyomdák a 17-ik

*) Alsoo tot een vast steunsel ende onderhout der vryheit, ende goede wettelyke regeringe des lants . . . insonderheyt ende voor alle lingen van nooden is, dat hier bynnen slants . . . eene goede, genouchsame ende vermaerde schole ofte Universiteyt werde opgericht Overmits dat eene alsoedanige schole ende Universiteyt nyet anders wesen en sal als een vast blockhuys ende bewaernisse der gantschen Landen.

százban a magok méltán híressé vált kiadványaikkal, a melyek a tudományos világban akkor ismert valamenynyi nyelven, a tudomány minden ágait tárgyalták, töltötték meg a világ egyetemei és tudósai könyvtárait. Tanítottak ez egyetemen: Vulcanius, Dan. Heinsius, Golius, Perizonius, Burmann, Hemsterhuys, Schultens philológiát, Voet, Noodt, Schulting, Episcopius, Albertius, Boerhave, Gravesend, Justus Lipsius, Dodonaeus, Gomar, Erpenius, G. J. Voss, Vinnius, Valkenaer, és a legujabb időben Kaiser, Peerlkamp, Bake, Thorbecke, mind benszületttei az országnak, azonkívül Franceziák: Scaliger József, Salmasius, Donell és Clusius; németek: Coccejus, Gronov Fr. J. Hermann, Albinus, Ruhnken, Pestelius; svajezsiak: Vitriarius, Weiss, Wytttenbach: valósággal anynyi első rangu csillag a tudomány egén, a menyinyivel alig dicsekedhetik más egyetem; és a lefolyt három évszáz alatt hetvenezer tanuló látogatta. Ha pedig hollanditól kérdjük, hogy mi adhatott akkora lendületet az egyetemnek, tétovázás nélkül azt fogja felelni, hogy ezt az egyetem annak köszöni, hogy mindjárt elejétől fogva nemzeti ügynek tekintette minden németalföldi ez egyetem ügyét; a tudomány e szentélyében legerősebb várát látta a szabadságnak és nemzeti önállóságának az ország és a nemzet; de főleg annak is, hogy a tudományt nemzetivé tette és az által a nemzetet tudományossá: mert valameddig valamely országban a tudomány csak külföldről beszállított czikknek marad, ez az idegen keletű tudás nem tud felemelkedni a valódi tudomány világpolgári jellemének magaslatára, mert hiányzik erre az alapfeltétel — a productivitás, a mely mind addig nem állhat elő, a míg a tudomány nem vált a nemzet saját vérévé és életnedvévé.

Leydenben éppen az tette az egyetem örömnepét lélekemelő diadalünnepévé a tudománynak, hogy a királyon és családján kezdve le a legalsóbb rangu polgárig mindenki nem csak együtt ünnepelte hanem együtt érezte is a napot és jelentőségét.

De lássuk már az ünnepélyt magát:

Vasárnap Februárius 7-kén este fél 9 órakor van den Brandel polgármester meghívójára egybegyültek Leyden városa tanácsa és községi képviselői, a leydeni egyetem tanári kara és a bel- és külföldi egyetemek küldöttei a városi zeneteremben, ahol a leydeni tűzoltók zenekara válogatott darabokkal mulattatta a gyülekezőket és a karzatot eltöltött közönséget; itt elébb a polgármester a város nevében egy hollandi nyelven tartott beszédben üdvözölte az egyetemek képviselőit, azután a leydeni egyetem gondnokai elnöke Gevers van Endegeest egy franczia beszéddel. Mindkét beszéd pohárköszöntőben végződött, a melyre pezsgővel és más válogatott borokkal kínálkoztak. Hogy némi fogalmat szerezhessen az olvasó a gyülekezet arculatjáról, megjegyzem, hogy mindenki frakkban jelent meg, feldíszítve minden rendjeleivel — már t. i. a kinek volt — és bizonyos tekintetben nem esett roszul látni, hogy az uralkodók a tuda-

mányos érdem kitüntetésében is bőkezűek tudnak lenni, mert nem csak sok volt a rendjel, hanem a sek között kevés volt az egyszerű lovagkereszt. Állott pedig a társaság a leydenieken kívül a következő személyiségből:

Utrechtből: Quack, Grinwis, Loncq, de Jong és Doedes; Gröningeből: Moddernan, Tellegen, Mees, van Bell és Francen; Amsterdamból: Moll és Oudemans; a németalföldi kir. tud. Akademia tagjai közül jelen voltak: Utrechtből: Brill és Donders; Amsterdamból: Matthes. Külföldi képviselők voltak: Belgiumból: u. m. Brüsszelből: Arntz és Thiry; Gentből: Heremans és Swarts; Lüttichből: Nypels és de Cuyper; Dániából, Kopenhágából: Nellemann és Madwig; Németországból: u. m. Berlinből: Curtius Ernő; Bonnából: von Stintzing; Erlangenből: Selenka; Giessenből: Vullers; Göttingából: von Ihering és Henle; Greifswaldból: Grohe; Halleből: Keil H.; Heidelbergből: Stark B. K. és Fischer Kuno; Kielből: Lüdemann és Esmarch; Königsbergből: Caspary R.; Lipséből: Kahnis és Bruhns; Marburgból: Herrmann A. E.; Münchenből: Riehl H. V. és Cornelius A. C.; Rostockból: Böhlán és von Zehender; Straszburból: Nöldecke és Gusserow; Tübingából: Seeger és Diestel; Würzburgból: Urlichs; Franciaországból Párisból: Milne Edwards H., Wurtz, Colmet Daage, Egger E., Schéfer Ch, Perrot, Paris, Milne Edwards A., Carrière A., Renan E., Meyer Paul; Nagybritanniából: u. m. Cambridgeből: Mayor B. E. J.; Dublinból: Pentland Mahaffy és Atkinson R.; Londonból: Heywood J.; az Osztrák-magyar birodalomból: Budapestről: Apáthi és Eötvös; Kolozsvárról: Finály; Prágából: Kelle; Portugalliából Coimbrából: de Sousa és Simões; Oroszországból, Szt. Pétervárról: Mendeleeff és Pomialofsky; Helsingforsból: Lagus és Estlander; Svájcából Baseliől: Heyne és Sieber; Bernből: Dor és Nippold; Zürichből: Biedermann.

Mintegy 10 óra tájban az egyetemi hallgatók testülete tisztelettel egy fáklyás menettel, egy küldöttség jelent meg a teremben, és a deáktestület — „Studentencorps“ — elnöke egy gyönyörű körmondfont latin beszéddel üdvözölte a jelen levőket. Ezzel a volta-képpeni elfogadó ünnepélynek vége volt; de nagyobb része a külföldi egyetemek képviselőinek elment a Concordia társulat termébe, a hol a Minerva nevű tanuló-testület ünnepélyes commerst tartott. Itt Kappeyne a testület elnöke ismét nagyon szép latin pohárköszöntővel üdvözölte a vendégeket, a melyre Madwig latinul, Jhering németül, Kahnis latinul, Mahaffy angolul, Carrière francziául és még sokan mások különböző nyelveken feleltek; a belföldiek mind hollandi nyelven. A hangulat nagyon emelkedett volt; minden po-

hárköszöntő után rá kezdte egynehány száz ifju torok az: „Io vivat“ kezdetű ismert régi deák dalt, és a multság csaknem reggelig tartott.

Hétfőn Februarius 8-kán az egyetem megnyitásának sajátképpi évfordulóján reggel 10 órakor fogadták a Curatorok, a rector és az egyetemi tanács a bel- és külföldi egyetemek küldötteit az egyetem tanácstermében. Ez volt a voltaképpen, ha szabad úgy szólni, családi ünnepe az egyetemnek. Már magában a terem is, minden egyszerűsége mellett, hatalmas benyomást tesz mindenkire, a kinek kedélye fogékony egy nemzet kegyeletes hálája nyilvánulása iránt. A főhelyen az egyetem alapítója a „hallgatag“ Vilmos életnagyságu arczképe díszel, mint festmény is mestermű; a falakat csaknem egészen borítják többnyire jól talált arczképei a leydeni egyetemen megnyílása óta működött tanárok legnagyobb részének. E teremben gyűltünk tehát össze, és itt de Vries Mátyás prorektor egy remek latin beszéddel üdvözölt, a melyet e szókkal végzett: „His animis, Viri Clarissimi et Aestimatisimi a Senatu nostro salutati iam nobiscum communicate quae Vestrae Vobis Universitates mandaverunt. Qua in re Vos invitatos velim, ut eo, quo cuique Vestrum videatur, sermone, sive Latino, sive patrio, utamini. Ipsa haec linguarum diversitas — non Babylonica, sed vere Academica —, nulli nostrum quidquam difficultatis paritura, cum huius festi indole et ratione egregie conveniet.“ Felelt is aztán mindenki, de a legnagyobb rész latinul, röviden és, a mint azt másként nem is lehetett várni, esztanósan. Innen aztán 1 órára mindenki a Pétertemplomba vonult. A roppant tágas templom valóban nagyszerű látványt nyújtott. A közepin a szószék körül, a királyi család számára fentartott üléseket körülvéve az udvarhoz tartozó főméltóságok, a diplomatikai testület, a polgári és katonai főméltóságok, nagyobb részt fényes egyenruhákban, foglaltak helyet; az ezt környező padokban ültek a külföldi egyetemek képviselői, mind hivatalos díszruhájokban; a templom hajójának egyik végiben amphitheatrum forma magas emelvényen egy hatalmas zenekar volt elhelyezve, a többi részzeit a templomnak, minden karzatot és álló vagy ülőhelyet a szó szoros értelmében tömve megtöltötte a díszes közönség. Pontban 1 órakor megjelent a király, a királyné és a királyi hercegek udvari kíséretökkel, és a zenekar üdvözlöte után Heynsius A. lelépő rector lépett a szószékre, és mondott egy alkalmi beszédet hollandi nyelven, a melynek francia fordítását a könnyebb megérthetés végett előlegesen kiosztották az idegen vendégek közt. Beszédje közepe táján egy hosszu szünetet tartott, a melyet a zenekar egy Symphonia előadásával töltött bé. A beszéd után ismét egy zenedarab rekesztette bé az ünnepélyt.

A templomból díszmenetben vonultak az egyetemek küldöttjei a sűrűn fellobogózott utcákon végig a városi zeneterembe, a mely-

nek egyik melléktermében a király és a királyné egyenként mutattatták bé magoknak az idegen vendégeket, mindeniknek mondván egy pár kegyes szót, mintegy köszönetet, hogy ily télviz idején nem sajnálták az út fáradoalmait és eljöttek az ünnepet jelenlétökkel díszíteni. Egynehánynyal Frigyes niederlandi herczeg, a király nagybátyja, is igen leereszkedő módon bocsátkozott beszélgetésbe. Az egész bemutatás tartama alatt bouillont és más frissítőket hordoztak el a teremben. Ugy látszik, hogy e kínálkozás hollandi szokás.

Estve 5 óraker ugyan e helyiségbe gyűlt ismét a vendégsegreg a nagy díszlakomára, a melyet a rector és az egyetemi tanács adtak. Nem e helyre való leírni az itt nyújtott gastronomiaí élvezeteket, csak annyit jegyzünk meg, hogy a trónörökös és öcsese Sándor hg. valamint az öreg Frigyes hg. is részt vettek e lakomán, a mely 185 terítéket számlált, és hogy a mintegy 10 óráig tartott vendégeskedés második felében egyik pohárköszöntő a másikat érte. A pohárköszöntők legnagyobb része alkalmi volt, személyekre csak a királyi család tagjaira és egynehány tudományos kitünőségre emelt pohár volt köszöntve. Az utóbbiak közül legnagyobb lelkesedéssel fogadta a társaság azt, a mely Madwigot, a jelenvolt tudósok Nesztorát éltetve egyszersmind tudatta, hogy a király őt rendjellel díszítette fel.

Lakoma után a fényesen kivilágított utczákon végig, a melyeken sűrű néptömeg hullámozott fel s alá, az u. n. nagy rom — egy tágas tér — felé nyomult minden, szemlélni ott az ünnepély alkalmára rendezett nagy tűzi játékot.

Másnap kedden Febr. 9-kén reggel mindenki felhasználta az alkalmat megszemlélni az egyetem gyűjteményeit és intézeteit, a menyinyiben t. i. érdekelték. Délután 2 óraker a Pétertemplomban ismét összegyűlt az ünneplő közönség, és itt az új rector elébb elmondta béköszöntő beszédjét hollandi nyelven, aztán kihirdette azoknak a neveit, a kiket a leydeni egyetem az ünnepély alkalmából tiszteletbeli tudori czímmel ruházott fel. Ezek a következők:

Jogtudori czímet nyertek: Bachiene János Fülöp az államtanács tagja Haagban, van den Berg Péter Norbert a javai bank igazgatója Bataviában, Pierson Gellért Miklós a németalföldi bank igazgatója Amsterdamban és Veegens Daniel a rendi második kamara tollvivője Haagban.

Hittudori czímet: Coquerel Athanáz (if.) hitszónok Párisban, Hugenholtz Rajnald Filep hitszónok Amsterdamban, Jowett Benjamin a Balliol college mestere Oxfordban, Knappert János leydeni hitszónok, Martineau Jakab a Manchester New college főnöke Londonban, Rogge Cornél Henrik leydeni hitszónok, Sepp Keresztély leydeni hitszónok, Volkmár Gusztáv tanár Zúrichben és Weiffenbach Vilmos rk. tanár Giessenben.

Mathem.-Természettudományi tudori ezímet: Brücke Vilmos Ernő tanár Bécsben, Cayley Arthur tanár Cambridgeben, Descloizeaux Olivér Lajos Alfréd tud. társ. tag Párisban, Donders Cornél Ferencz tanár Utrechtben, Gegenbauer Károly tanár Heidelbergben, Gelpke S. Fr. Henrik János kedirii assistent-resident Javaban, Grimaux Ede tanár és az orvosi kar tagja Párisban, Harting Péter tanár Utrechtben, Huggins Vilmos Tulse Hillben London mellett, Joule Prescott Jakab Manchesterben, Newcomb Simon Washingtonban, Odling Vilmos tanár Oxfordban, Oudemans Abr. Ján. Ant. Cornél tanár Amsterdamban, Regnault Victor Henrik akad. tag Párisban, Marinus van de Sande La Coste Cornél gyak. orvos Amsterdamban, von Siebold Ernő Tivadar Károly tanár Münchenben, Stas Servác János kir. Akad. tag Brüsszelben, Stieltjes János Tamás a rendi második kamara tagja Rotterdamban, Tiedeman János Bruno tengerészeti főmérnök Amsterdamban, Traube Lajos tanár Berlinben.

Bölcsészettudori ezímet: Amari Mihály tanár Rómában, Campbell Gellért Andr. Frigy. Marinus kir. könyvtárőr Haagban, Cohen Stuart Benj. Ábrahám Leydenben; DeFrémery Károly Párisban, Goudsmit Manó Joël leydeni tanár, Jorissen Henr. Tivad. Tamás Amsterdamban, Lane Vilmos Ede Worthingban, Sussexban Angliában, Littré Emil acad. tag Párisban, Pleyte Vilmos muzeumőr Leydenben.

Orvostudori ezímet: Bunsen Vilmos Robert tanár Heidelbergben, Darwin Károly Londonban, Milne Edwards Henrik tanár Párisban, Huizinga Detre tanár Gröningenben, Slot Henrik tengerészeti egészségügyi főfelügyelő Haagban és Wels Spencer Tamás Londonban.

E napon a leydeni tanárok és előkelő polgárok megosztottak volt a vendégekben. Magamnak az a szerencse jutott, hogy de Vries vendégszerető asztalánál foglalhattam helyet, a hol házi gazdám Kern a nagyhírű hindu-nyelvész, Heremans, Kelle, Heyne, Sieber és még égynehány leydeni valóságos baráti kedélyes körben a legkellemesebben töltöttük az időt, mind addig, míg az egyetem Curatorai estélyére kellett elmenni ismét a városi zeneterembe. Itt tovább folyt a poharazás és szónoklás, és mondhatni, az elfogadás szíves volta, az általános lelkesedés, a gyűjtő beszédek, a kölcsönös megismerkedés oly jótékony meleget árasztottak el az egész gyülekezetre, hogy mindenki telyesen otthon érezte magát. Ez estélyen a leydeni nővilág is részt vett. Ugyanitt osztották ki az ünnepély emlékére vert, és a maga egyszerűségében mégis nagyon csinos emlékérmét is.

Szerdára Frigyes herczeg hitta volt meg az idegen vendégeket Pauwi nyári lakába — a mely mintegy fele útjában fekszik

Leyden és Haag között — lakomára. A lakoma idejéig mindenki elfoglalta magát ízlése és hajlama szerint. Én e napon, miután már Kedden megszemlélttem volt a könyv- és régiségtárt, előbb Heynsius meghívására megnéztem az ő élettani intézetét, azután az éremtárt és az ethnographiai gyűjteményeket, főleg a Siebold-féle japáni gyűjteményt néztem meg. Gazdag és szép gyűjtemények, de észszerűtlen helyiségekben és voltaképpen rendszer nélkül felállítva. Hijába! még e gazdag országban se jut mindenre oly bőven, mint a hogy a tudomány mai színvonala megkívánja. De azért mindenütt dolgoznak, rendeznek újból meg újból, áldoznak és fáradságnak, hogy gyűjteményeiket is a jelen kor igényeinek megfelelően felállítsák.

Öt óraker, számunkra előállított kocsikon elindultunk Pauwba. Nekem a baseli Sieberrel és a Straszburgi Nöldeckével jutott hely egy kocsiban, a melyben visszajövet Mahaffy is csatlakozott hozzánk. Az elfogadás valóban fejedelmi volt. A pauwi lak egy park közepén fekszik, a melynek fasorai ez ünnepélyes alkalomra milliónyi lángokból alakított fényfüzérekkel voltak kivilágítva. A hercegi lak maga egy földszinti, de palotaszerű épület, belsejében tele van műremekekkel régi és újabb mesterek esetje és vésője műveivel.

A lakoma maga anyagilag és szellemileg a legnagyobb élvezet volt, a melyet az egész ünnepély nyújtott. Jellemzésére elég megmondani, hogy a herceg — a ki közmeggyőződés szerint Németalföld leggazdagabb embere, az amsterdami milliómosokat sem véve ki — teljes fényben tüntette fel fejedelmi állását és roppant dús-gazdagságát. De a mi különösen fűszerezte ezt a lakomát, az volt az a fesztelen, szertartástalan szellem és kedélyesség, a mely az egészre kiáradt, és a melyre maga a fejedelmi házi gazda adta a példát. Ámbár a hercegen kívül Sándor hg. a király kisebbik fia a herceg leánya Wied hgnő férjével, sőt a lakoma közben oda-érkezett királynő maga is jelen voltak, az ember egy deák — commercsen képzelte magát. Az öreg herceg egy esengettyüt tétetett volt maga elibe, és mint a commercsekben esengetett a hányszor valaki poharat akart köszönteni, és maga hirdette ki, hogy kin a sor. Gyönyörű volt az ő saját beszédje, a melyben kellemes humorral eibeszélte, mint szökött meg leydeni deák létére 1815-ben az égyetemről, hogy a francia hadjáratban mint katona részt vehessen: nagy határu volt Renannak a pohárköszöntője, a melylyel üdvözöltte a megérkezett királynőt, általános derűtséget szerzett Wied herceg latin felköszötése.

Reám nézve evvel bevégeződött az ünnepély. A még azon este a városi színházban rendezett francia díszelőadás, nem számít, a Csütörtöki hangversenyről lemondtam, hogy Amsterdamba mehessek.